

МЕХАНІЗМИ КОНСТРУЮВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ
РАДЯНСЬКОГО СЕЛЯНИНА У 1920–1940-х РР. НА ПРИКЛАДІ
УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ

Кондратюк Олена

The instruments used by Soviet Government to impact peasants' mentality are considered. These are Church defamation, teachers as disseminators of new values, traditional culture condemnation, forcing to new lifestyle. Some results are defined: minds desolation, social status decreasing, loss of culture legacy.

Key words: identity, collective memory, polischucs, teaching, Church, kolkhoz.

Питання ідентичності поліщуків у колі антропологів та етнографів поставали ще у сер. XIX ст. Першими, хто підіймали та серйозно замислювалися над цим, були: Оскар Кольберг [21; 22], Павло Чубинський [19], Казімір Машинський [23], Юзеф Абрэмські [14], Василь Кравченко [17] та ін. Усі вони досліджували впливи різних чинників на позиціонування особистості в оточуючому світі, що пов'язано як з об'єктивною, так і суб'єктивною оцінкою.

Метою нашої розвідки є бажання додати до загальної картини досліджень певні штрихи щодо способів (механізмів) впливу на формування ідентичності у радянський період крізь призму свідомості поліщуків, що назавжди закарбувалися в їхній пам'яті.

Перемога більшовиків передбачала кардинальні соціально-економічні зміни на теренах колишньої Російської імперії. Однак, вже у 1920-х роках стало зрозуміло, що подальше вдале зміцнення радянської системи на селі можливе лише за умови знищення кількох інститутів, які мали значний вплив на формування особистості людини традиційного суспільства. Перш за все це була Церква; по друге – сім'я з традиційною системою виховання; по третє – приватна власність. Саме на знищення цих «стовпів», що складали потенційну загрозу швидким економічним та суспільним змінам у середовищі поліщуків, були зосереджені усі сили.

Ідеї докорінних змін, особливо в економічній сфері, мляво сприймалися селянством, оскільки вступала у дисонанс із традиційною звичаєвою культурою. З цього було зроблено логічний висновок: політична ідея – одна справа, а побут – зовсім інша. Політика – гнучка. Побут – непорушний та упертий. Тому і відбувалося так багато побутових зіткнень, де свідомість селянства упиралася у традицію. Саме так періодичні видання того часу пояснювали зволікання у будівництві комунізму [20, 39–40].

Досить швидко стало зрозуміло, що будувати радянську Україну потрібно з новим поколінням людей, вихованих на відповідних ідеалах. Відтак, практично у кожному селі з перших місяців її встановлення відбувається масована атака на церкву та організуються державні школи. Ці кроки були продиктовані Декретом «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» [16, 41–42]. Це був ідеологічно правильний крок, оскільки на законодавчому рівні розпочався наступ на релігію та започаткувався новий клас – радянського вчительства, що став справжньою опорою на селі у творенні радянської людини.

Конструювання нової масової свідомості відбувалося шляхом заперечення накопичених століттями духовних цінностей народу як морального, так і виховного плану [18, 115]. Відбувався широкомасштабний наступ, спрямований на знищення таких нерухомих для поліщуків аксіом, як віра в Бога, батьківський авторитет, праця на власній землі.

Знищення Церкви як ідейного конкурента відбувалося у різний спосіб: руйнування церков, фізичне винищення духовенства, викорінення найменших проявів релігійного життя з побуту селян. «В нашому селі була церква. Її розкідали в трицять сьомому року, а з церкви зробили школу» [13, 208]. Вже у 30-х роках ХХ ст. вчительство стало головною опорою радянської влади у боротьбі з «опієм» для народу. «В 1930 році нашого батюшку брали на состязання. Його привезли до сельсовету, де було присутніх 19 учителів і голова сельсовета, які состязались з батюшкою. Але це не було состязання, вони хотіли, щоб батюшка зняв хреста з грудей. Батюшка сказав, що «я христа не скину. Браття, я бився за Божий закон, за Божий закон і загину». Батюшку замучили на тих состязаннях» [13, 212]. Така практика набула значного поширення у регіоні.

У традиційному суспільстві не лише священник, а і вчитель користувався повагою громади. Оскільки саме до них, як до провідників «Слова Божого» та знань, зверталися селяни. Та для їх авторитету, як і за часів Царської Росії, Польської Республіки (за умовами «Ризького миру» (жовтень 1920 р.) значна частина Західного українського та білоруського Полісся увійшла до складу Польської Республіки) чи Радянської України, особливе значення мали не лише методи викладання предмету, а й особисті якості вчителя. «У працэсе прыходу школы ў вёску і засваення школы вёскай рашаючую ролю адыгрывае асоба настаўніка. Асабістая цікавасць настаўніка да людзей, для якіх працуе, адыгрывае асноўную ролю ва ўваходжанні школы ў вёску» [14, 249]. Значна кількість інформантів порівнювала тогочасне вчительство з сільськими декласованими елементами, оскільки воно сприяло знищенню їхньої культури у широкому розумінні цього поняття (звичаїв та обрядів, системи господарювання). «Приходілі [розкуркулювати. – О. К.] учителя і свої лежні, шо лінувалися робить. Оце в кого господарство, то постановлять

на собранії розобрати все. Опишуть. Брали на Соловки... Он одну – розобрали господарство, шестеро дітей було, з хати викидали. А вона одне дитя за руку веде, а одне на руці...» [15, 52]. Багато в чому, саме за сприяння вчителів вдалося здійснити підміну споконвічних понять: працюючий господар став куркулем та ворогом народу, а ледар, наймит та нероба – головним «будівельником» нової держави.

Віками селяни важко працювали, примножуючи власне господарство. Сільська громада високо цінувала гарних господарів – «бо то були багатирі на все село. Землі багато було. Все робили саміє» [2, 5]. Із встановленням радянської влади їх стали іменувати – «куркулями», прирівняли до бандитів, що в нечесний спосіб нажили собі статки. «Колись записували, хто куркуль. Хотіли батька записать. А який же то куркуль? Була земля в батька. Було 23 га землі. Була пара бичков, не коней, а бичков. А після війни то позабирали все в колхоз!..» [3, 16]. Залякування, цькування та навішування ярликів були взяті на озброєння як найбільш ефективні методи знищення традиційно міцної сільської громади. Кожен, хто намагався відстоювати свої переконання та права, зазнавав нищівної критики. До «свідомості» малописемного села найчастіше зверталися через стінгазети та плакати відповідного змісту. «Под храм нельзя було ходіть, бо льон тре полоть. Бригадир прийшов да нас з сестрою, з печі зтягнув за патли. Ідіть льон полоть. Не, кажу, в Восніки [сусіднє село. – О. К.] пойду под храм. Да хоть ти мене застрель, не пойду! Сьогодні Храм, Троица! Я пойду да хросної. Так вони взяли да мене розмалювали: такий нос, литку з курки... [зробили стінгазету. – О. К.]... а одна каже, подивиса, шо про тебе пішуть, а я ж ланкова була...» [9, 61]. У такий спосіб влада сіяла розбрат у досить консолідованій сільській громаді через протиставлення інтересів одних прошарків села іншим.

Такі методи більшовики вважали виправданими, оскільки від самого початку розглядали селянство як ворожий радянській владі елемент. Головною причиною стало виховання у дореволюційний час, засноване на моральних цінностях традиційного суспільства. Зважаючи на це, відповідними були і методи формування «нового радянського селянина»: терор та залякування. «В колхоз як заганяли, то причавлювали палці, то мусили писатса. Лишали одну корову, все інше забирали: коней, корови, вози...» [3, 21]. Під таким натиском селянська громада наповнилася недовірою, страхом та невпевненістю у власних духовних цінностях та завтрашньому дні.

Поглибленню своєрідної моральної порожнечі в суспільстві усіляко сприяли вчителі. Завдяки їхній активній громадській діяльності вдалося роз'єднати «батьків» і «дітей», поступово розводячи їх у різні світоглядні табори. З філософської точки зору, патріархальна селянська сім'я перебувала у глибинному конфлікті з більшовицькою державою, де

перевага була на боці колективної власності, а не приватної. Для більшості селян основною цінністю була земля, що не лише забезпечувала їх засобами до існування, а давала відчуття власної значимості та самодостатності. «Самий головний був це – господар. Хоть він вже і не працював, але калитка з грошима в нього була. Там було п'ять невісток, у тих невісток були вже і свої невістки, але він був господарьом. Те, що там вироблялося на тому господарстві-господарстві продавали, тому що гроші треба були, всі в той кошильок ішли. І це згуртовувало ту сім'ю. Треба було комусь щось купити, вони зверталися до нього. Він був, як ото сімейний банк. Все йому підчинялися» [5, 11]. Батьки у таких сім'ях мали всю повноту влади над дітьми, тому досить часто траплялося, що діти не відвідували школу. «З грамоти хліба не їстимеш!» [2, 14; 4, 12], «Ти з книжки не проживеш, да вчися робити роботу!» [5, 15] – казали їм батьки, вбачаючи у фізичній праці основне джерело процвітання. У радянський час під страхом громадського осуду та цькування такі випадки були рідкістю.

Репресивні методи: висміювання, залякування та цькування, якими залучали батьків до колгоспів, були взяті на озброєння і педагогами, які займалися виховання молодого покоління. Найчастіше такі покарання застосовували до учнів за участь у релігійних чи народних обрядах. «Як пойдеш да церкви, да побачат, то смеютса з тебе в школе» [9, 19]; «Раз я тако побула [на Деди, на могілках. – О. К.]... вчитель побачив, то оставілі в угол, що нельзя ходіть сказалі. А мама казе – не суди, Бог їм суддя» [12, 12]; «Раньше ми ходили колядовати, щедровати і сповати. Ото бігають дівки под окнами. Кози водили хлопці, а девки сповали. Потом учитіля сказали, що можна тільки до своїх ходити, а до всіх не мона» [1, 18]; «Так хателось пощедрувать, та вчителька як узнає [сваритиме. – О. К.]... Переодеваліса вчителі і бігають в след за детьми, узнають, хто. А на завтра вже в угол всіх, кого засікли» [11, 31]. Постійне цькування та висміювання народних звичаїв та обрядів призводило до того, що молоде покоління стало асоціювати їх з пережитками дореволюційного суспільства.

Поступово школа повністю перебрала на себе соціалізуючу функцію, що у традиційному суспільстві була розділена між батьками, молодіжною та дорослою сільською громадою. Вчительство стало тією соціально професійною групою, яка щоденно впливала на свідомість і психіку не лише молодого покоління, а й усього сільського населення. Відтак, саме вчительству вдалося створити платформу для формування нової ідентичності. Перш за все, через вдале виконання кількох важливих завдань: розірвання зв'язків передачі досвіду від дідів до внуків; переконавши дітей, що їхні батьки та діди є одними з тих, хто перешкоджають прогресу та політиці партії, оскільки заkostenіли в

релігійно-куркульському минулому; знищивши безумовний авторитет людей старшого покоління для молоді.

Не менш деморалізуючими діями, що підкреслювали нездатність селян вирішувати суто особисті справи, стало втручання влади в природно-репродуктивну функцію сім'ї. Так, у повоєнні роки держава, що потребувала відновлення втраченого за час війни людського ресурсу, встановлювала норми на народження дітей, як робила це з виробничими нормами в колгоспі чи на підприємстві. «Вибили дітей, людей вибили в войну, то треба були діти. Заставляли, щоб люди родили» [5, 29]. «Замуж у двадцять пошла, то ще поплатила по 150 трохи» [13, 20]. На законодавчому рівні (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 08.07.1944 р. «Про податок на холостяків, одиноких і малосімейних громадян СРСР») було визначено: бездітні чоловіки (від 20 до 50 років) та бездітні заміжні жінки (20–50 років) мали сплачувати податок у розмірі 6 % від зарплати. З 1949 р. цей податок значно зріс для сільського населення: 150 руб. з тих, що не мають дітей, 50 руб. за одної дитини та 25 руб. за двох дітей. Інформанти зазначають, що на місцях цей указ був доведений до абсурду. Ніхто не зважав на те, що у документі мова йшла про заміжніх жінок старших 20-ти років. Вирішувалося так: «На рубашці є, можеш родити... Вже в кілька то років ти повинна платити, як в тебе дитини немає і не вийшла замож. Тре було, щоб або замож ішла, або дітей, щоб народила» [6, 30]. Такі дії влади ще більше деморалізували та зневірювали селян. У їхній свідомості поступово укорінювалося розуміння того, що вони є частинкою колгоспу, системи без прав та власної родової пам'яті. «Я людина колхозна, я нічого такого не знаю... [мова йде про народні звичаї. – О. К.]» [7, 5]; «Кому тре старина нашого життя?! Наше життя так спаскудили, що про нього не хочеться вспоминать. Страдали, страдали молодими, нам землю не давали, а теперішнім молодим землі не треба. Ми були рабами і рабами умремо» [13, 211].

Репресивні дії, що були спрямовані на всі сфери людського життя, призвели до порожнечі людської свідомості: старе, перевірене віками, знищили, а гідної заміни традиційним звичаям, обрядам, моральним цінностям не запропонували. Як наслідок, жителі поліських сіл і сьогодні відводять собі найнижчу позицію у суспільній ієрархії.

До корінних цінностей, що є конструктивними (визначальними, складовими) для ідентичності, поліщуки не зараховують ні державу, ні мову, ні етнографічну приналежність. До них можна віднести лише працю на землі, віру в Бога та народні звичаї. Антропологічна рефлексія виявляється у деконструкції міфу про радянського селянина. Поступово на перше місце виходить людина, якій вдалося вижити в надважких умовах, при цьому частково зберегти трансмісію традиційної культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Матеріали, записані від переселенки зі с. Луб'янка Поліського р-ну Київської обл. *Аудіо Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф* (Далі – АА ДНЦЗКСТК). Ф. Володарка-(VI)-2012. Од. зб. Н. Лещенко, АФ-Д4. С. 1–14.
2. Матеріали, записані у с. Морочне Заріченського р-ну Рівненської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Зарічне-(VII-VIII)-2015. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д1. С. 1–30.
3. Матеріали, записані у с. Великий Мидськ Костопільського р-ну Рівненської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Березне-(VII-VIII)-2013. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д9. С. 3–22.
4. Матеріали, записані у с. Залізниця Любешівського р-ну Волинської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Любешів-(VII-VIII)-2015. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д2. С. 3–12.
5. Матеріали, записані у с. Деревок Любешівського р-ну Волинської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Любешів-(VII-VIII)-2015. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д14. С. 1–26.
6. Матеріали, записані у с. Велика Осниця Маневицького р-ну Волинської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Маневичі-(VII-VIII)-2016. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д9. С. 1–26.
7. Матеріали, записані у с. Осова Костопільського р-ну Рівненської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Маневичі-(VII-VIII)-2016. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д12. С. 1–16.
8. Матеріали, записані у с. Грабів Ріпкенського р-ну Чернігівської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Ріпки-(VII-VIII)-2017. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д1. С. 3–20.
9. Матеріали, записані у с. Велика Вісь Ріпкенського р-ну Чернігівської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Ріпки-(VII-VIII)-2017. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д2. С. 1–54.
10. Матеріали, записані у с. Звеничів Ріпкенського р-ну Чернігівської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Ріпки-(VII-VIII)-2017. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д2. С. 2–24.
11. Матеріали, записані у с. Даничі Ріпкенського р-ну Чернігівської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Ріпки-(VII-VIII)-2017. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д4. С. 1–14.
12. Матеріали, записані у с. Сібереж Ріпкенського р-ну Чернігівської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Ріпки-(VII-VIII)-2017. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д9. С. 1–20.
13. Тарас Я. З історії поліських сіл. *Рукописний архів ДНЦЗКСТК*. Ф. Овруч-(I-II)-95. Ч. 2. Т. 4. Арк. 204–232.
14. Абрэмбскі Ю. Панская школа і мужыцкія дзеці (падрыхтоўка да друку А. Смаленчука, пераклад з польскай Т. Казак і А. Смаленчука).

- Homo historicus 2009. Гадавек антрапалагічнай гісторыі* / пад. рэд. А. Ф. Смаленчука. Вільня: ЕГУ, 2010. С. 227–286.
15. Борисенко В. Така житка...: Культура повсякдення України Чорнобильського Полісся (за матеріалами етнографічної експедиції 1994 р.). Київ: ВД «Стилос», 2011. 224 с.
16. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2005. № 1/2(24/25). С. 41–42.
17. Кравченко. В. Зібрання творів і матеріалів з архівної спадщини / упоряд. О. Рубан. Т. 2. Київ: ІМФЕ, 2009. 640 с.
18. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / упоряд. В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 604 с.
19. Чубинский П. Очерки народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. *Записки императорского географического общества по отделу этнографии*. Санкт-Петербург, 1869. № 2. С. 679–715.
20. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 339 с.
21. Kolberg O. *Dzieła wszystkie*. T. 52. Białoruś-Polesie. Wrocław, 1968.
22. Kolberg O. *Pokucie*, cz. I. Kolberg O. *Dzieła wszystkie*. Wrocław; Poznań: PTL, 1962. T. 29.
23. Moszyński K. *Stosunki narodowościowe w Wileńskiem*. Myśl Polska. 1918. Z. 1–2.

ВОЛИНСЬКІ ЧЕХИ: НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Шульга Світлана

The article highlights the issues of preserving national identity by the Czech colonists in the conditions of a multi-ethnic environment of Volyn region within the period of the second half of the 19th - early 20th century. The emphasis is laid on the means and ways of preserving self-identification by the Volynian Czechs.

Key words: *Volyn, Volynian Czechs, identity, Russification, adaptation.*

Визначення певними окремими особами або групами осіб національної ідентичності, збереження традицій та звичаїв, мови та культури народу є важливою науковою та соціокультурною проблемою.